

Brede gårde, store haver spredte på din muld

– Essay om selvforståelse i landbokulturen 1950-2002

Af Johs. Nørregaard Frandsen

*Brede gårde, store haver
spredte på din muld!
Hvem kan tælle dine traver,
dine grisekulde!
Fyrretyve kirketårne,
hvide som i marmor skårne,
peger tindrende mod himlen
mellem gårdevrimlen.*

Jeppe Aakjær, af digtet »Salling« (1897)

Dansk landbrugs 'branding' har ikke været den bedste inden for de seneste år! Der findes en betydelig opinion, der frembærer en kritik af landbruget som forvalter af natur,

miljø, dyrevelfærd med mere. Der er en række eksempler på nabolagsstridigheder over gyllestank og gylletankes mangel på æstetik. Og medierne er klar til at blæse selv diminutive konflikter op i widescreen. Mange professionelle landbrugere føler sig dybt beskæmmede. Hvad har vi dog gjort, spørger de.

Måske har de ingenting gjort. Og måske er det netop problemet!

Debatten om landbruget handler måske dybest set om alt muligt andet end netop landbrugets faktiske kår, vilkår og situation. Paradoksalt nok. Måske handler noget af det om

Johs. Nørregaard Frandsen. Født 1950 i et vestjysk landbomiljø. Uddannelse ved landbruget, men skiftede via studentereksamen kanal. Kandidat i Nordisk Litteratur fra Odense Universitet 1980. Lektor i dansk Litteratur- og kulturhistorie samt institutleder ved Institut for Litteratur, Kultur og Medier, Syddansk Universitet. Forsker i forholdet mellem land og by i Danmark i det 19. og 20. århundrede samt i litteratur og forfatterskaber, der skildrer landbokultur. Medarbejder ved værket Danske Digtere i det 20. Århundrede. Foredragsholder og debattør, bl.a. om forholdene i landdistrikterne. Litteraturanmelder ved Fyens Stiftstidende samt klummeskribent i Kristeligt Dagblad. Har publiceret artikler og bøger om litterære og kulturhistoriske emner. Forfatter eller medforfatter til blandt andet: Den centrale periferi. Århus 1994. Lys og blade. Sider af oplysningens litteratur. Odense 1995. Steder i stykker. Århus 1998. Grænser i landskabet. Odense 2001. Jutlandia Daisyland. Havet Landet Byen. Århus 2001.

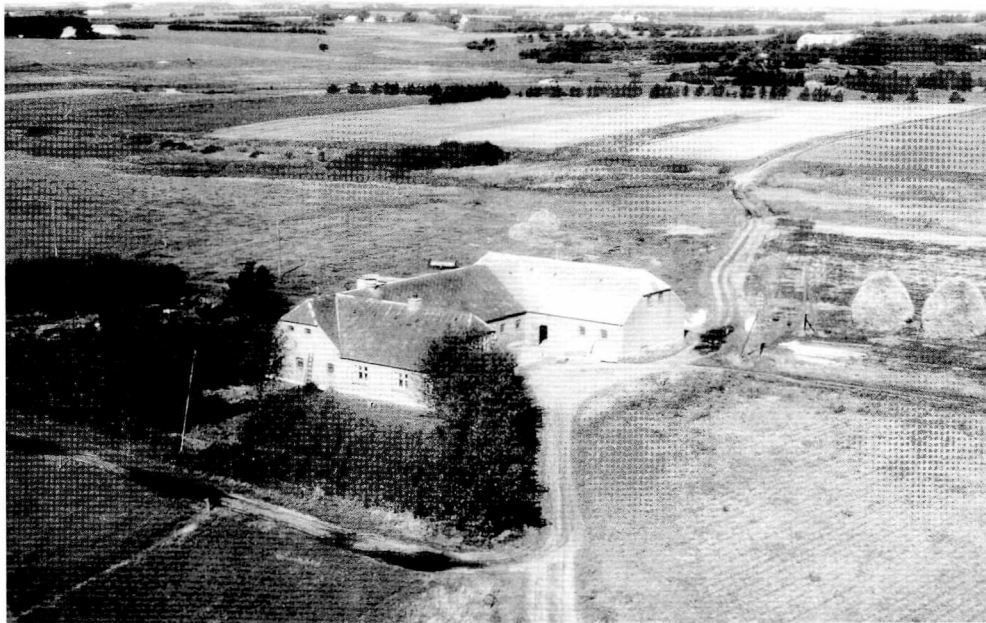

Fig. 1. Familiebrug i Sylvest Jensens optik. Ejendommen ligger i Grisbæk ved Bramming og er fotograferet i 1961. Foto, Sylvest Jensens Luftfoto.

generelle frustrationer i en befolkning eller i grupper af befolkningen, som føler sider af deres identitet og selvbevidsthed udfordret af en modernitets voldsomme nedbrydning af genkendelige bevidsthedsformer. Måske udtrykker konflikterne om landbrugets gøren og laden en slags moderne kulturkamp, nemlig kampen om retten til at definere det jeg vil kalde »den store, udendørs fortælling«. Og landskaber er ikke bare noget derude. Landskaber er en integreret del af vores identitet og selvgenkendelse som mennesker.¹

Og kulturkampe skal kæmpes. Ellers bliver de til sår i sjælen. Danske landmænd og deres organisationer har alt for ofte lignet hunde, der kryber fordi de véd at de har gjort noget galt. Hvis landbruget har noget at skamme sig over i deres måde at producere på, skal de omgående vedgå arv og gæld – og så få rettet skuden op! Hvis erhvervet og dets repræsentanter derimod mener, at de producerer forsvarligt og godt, så bør de naturligvis stå stolte frem og forklare, hvad det går ud på.

Åbenhed, åbenhed og åbenhed!

Samtale, samtale og samtale! Det er de eneste midler, der virker – eller bør virke – i et demokratisk samfund.

Men der skal stolthed og selvværdighed til for at vise myndig vilje. Og måske er der faktisk mange år, mange nederlag, som præger i hvert fald dele af den nuværende, erhvervsaktive gruppe af landmænd. Mit essay er et forsøg på at fremstille sider af moderne, dansk landbrugs kultur- og bevidsthedshistorie på en måde, så nogle af de dybereliggende konflikter måske bliver synlige.²

Samme liv

I løbet af 1950'erne blev de fleste landbrugsejendomme fotograferet fra luften. Dermed blev en tid og dens gårde med haveanlæg og omliggende agerplaner fastholdt. Det var særlige firmaer, Sylvest Jensen fra Hillerød er mest kendt, som havde specialiseret sig i denne flyvende fototeknik, og efter en farvebehandling blev resultatet tilbudt hver enkelt familie i form af solidt indrammede fotostater i et format, så de passede over sofaen.³

Disse billeder kom til at indtage

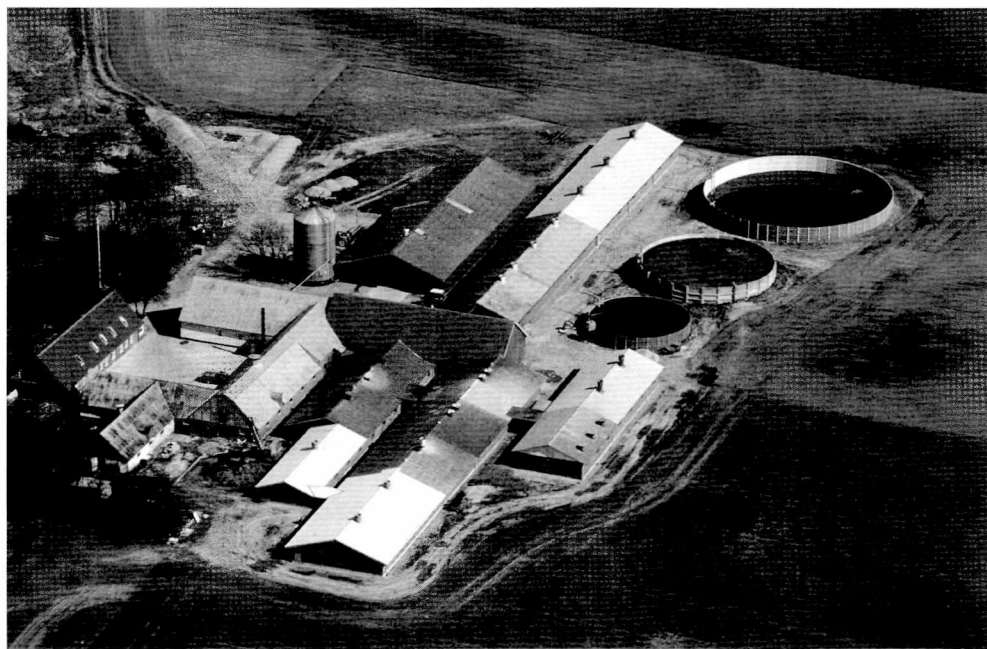

Fig. 2. Større gård ved Hadsten. De store, moderne landbrug folder en ny tid ud i landskabet. Spændbuer i stål har erstattet de gamle tagkonstruktioner af tømmer og gylletanke erstatter ajlebeholdere og møddingshuse. Foto, Jens Tønnesen.

hæderspladsen i de fleste landbohjem. Nogle af dem hænger endnu på gårdene, mens flertallet af dem efterhånden er at finde i de små stuer på plejehjemmene eller blandt pensionerede landbrugere i nybyggede parcelhuskvarterer.

Disse billeder repræsenterer et landskab, der stort set ikke findes mere. De gårde, som stadig er virksomme landbrugsbedrifter, ser anderledes ud end de fotograferede. De har høje, stræbsomme siloer og store, ofte tillukkede produktionsbygninger, som hvad udseendet angår ligeså godt kunne ligge i byens industri-kvarterer.

De klassiske billeder af gårde repræsenterer et landskab, men også en historisk selvbevidsthed. Den må vi nødvendigvis se på for at kunne forstå nutidens (manglende) selvbevidsthed.

I 1950 var hver fjerde danske familie således landbrugere, mens en anden fjerdedel af den samlede befolkning boede i landsbyer eller små stationsbyer, og de levede i hovedsagen af at levere varer, tjenesteydelser og service af forskellig art til det omgivende landbrug. Befolkningen i småbyerne var således i daglig direkte kontakt med landbruget, ligesom de økonomisk set var afhængige heraf. Landbokulturen eksisterede i sit eget, forholdsvis afgrænsede kredsløb. Livet på landet og livet i de større byer var derfor meget forskelligt, og der bestod en tydelig markeret grænse mellem to

forskellige måder at være i virkeligheden på.

I 2002 ser det helt anderledes ud. Mindre end én ud af hver tredive danske familie er landbrugere. Landsbyerne og de små stationsbyer har samtidig undergået en total forvandling, idet næsten alle herboende nu er pendlere til større byers industrielle eller servicebetonede arbejdspladser. De bor på landet, fordi de kan lide plads og råderum, høj himmel, luft og grønne arealer. Dermed er den traditionelle grænse mellem land og by blevet gennemhullet og på vej til at forsvinde. Det har en videre samfundsmæssig og kulturel betydning.⁴

Grænsen mellem land og by var nemlig det 'sted', som fastholdt og producerede de kulturelle forskelle og grænsen mellem forskellige livssyn. By og land spejlede hinanden og garanterede på den måde hinandens eksistens som særlige kulturelle rum.

Unge erhvervslandmænd føler sig ikke længere specielt som bønder, der forvalter en særlig landbokultur. De opfatter sig snarere som driftsledere, virksomhedsledere, der forvalter en produktionsenhed og en økonomi, der har husdyr, planter og det åbne land som særligt råstof.

I dag er det mest karakteristiske ved livet på landet måske, at det på de fleste punkter ikke adskiller sig synderligt fra tilværelsen i mere byprægede områder af Danmark. Yngre landmænd og landmandsfamilier lever et travlt og særdeles virksomt

arbejdsliv, nøjagtigt ligesom de fleste familier i øvrigt i vores moderne velstandssamfund.

Sammenligner man den moderne svine- eller mælkeproducents familieliv med tilsvarende ejere, bestyrere eller ledere af erhvervsvirksomheder med nogenlunde samme omsætning i den nærliggende bys industriområde, så er der ikke den store forskel. De er stressede, under pres af den række benhårde økonomiske beslutninger, der ustandseligt skal træffes. De er pressede af regler og administrative problemstillinger, og de har mere eller mindre dårlig samvittighed over, at de ikke tager sig tid nok sammen med børnene og familien. De unge landmænd holder ferie, tager på charterrejser, weekend-ture – hvis de har tid – agerer som andre mennesker i produktionslivet.

I øvrigt oppebærer den ene af ægtefællerne som oftest et job i service-sektoren i en nærtliggende by.

Sådan er vilkårene for tusinder af danske familier, hvad enten de er i landbrugserhvervet, i fremstillingsvirksomheder eller offentligt ansatte. Den moderne tilværelse er markeds- og konkurrencepræget i alle sektorer. Og tilhører man ikke arbejdsmæssigt én af de pulserende sektorer, så er man til gengæld marginaliseret, både økonomisk, socialt og kulturelt. Den moderne tilværelse er barsk og udfordrende. Og vi deler som sagt, de fleste af os, vilkår i en stadig mere ondskabsfuld centrifuge.

Engang udgjorde landbolivet må-

ske et alternativ til denne situation. Måske! I hvert fald hævdede landbo-kulturen sig som en særlig måde at leve sit liv på, hvor familie- og produktionsliv hang sammen. Derfor står 'det skønne landboliv' i dag ofte som et billede på dengang, da verden hang sammen, og hvor livet var styret af en vis fornuft.

Livet på landet udgør for mange, især byboende, et drømmebillede. Det er endda et meget stærkt billede. For langt de fleste nulevende danskere har en landborod, der er højst et å to slægtled gammel. Det er meget få nulevende danskere, der ikke i det mindste i bedsteforældreledet har landboliv. I hundredtusindvis af danskere, der er aktive i byerhverv i det offentlige eller private regi, er således født og opvokset på landet. De (Vi!) har ladet sig (Os!) uddanne og omplacere. Sådan flød vi med strømmen fra og med slutningen af 1950-erne: Uddannelse og byerhverv lokkede og kaldte som sirener. Vi er blevet bymennesker udenpå, men har stadig en kraftig og saftig landborod.

Nye billeder

Alle disse fraflyttere fra landet har billeder i krop og sjæl af et landskab og et miljø, som dengang i barndommen. Stærke billeder af hvad 'ude på landet' indebærer af kvaliteter.

Og disse billeder betyder faktisk kolossalt meget i forhold til landbrugs markedsføring af sig selv og sine produkter i disse år. Det er desuden disse generationer af fraflyttere, der

ofte bliver tilbageflyttere: De udgør kernen i den gruppe af fritidslandmænd, som etablerer sig i et bitte hyggebrug med et par heste eller ammekøer og fritgående høns. De udgør som sagt de fleste steder en større gruppe end de egentlige erhvervslandmænd.

Landboens livsverden formede sig tidligere i en slags *særkultur*, der på afgørende punkter adskilte sig fra de fleste byboendes levevis. Imidlertid brød denne særkultur stort set sammen i løbet af tiårene fra o. 1950 til o.

1970. Den blev integreret i den velstandsekspllosion og urbanisering, som fulgte med den teknologiske og økonomiske udvikling i efterkrigstidens Danmark.

Til gengæld knytter der sig som sagt en kollektiv erindring til det fortidige. Landbokulturen opbevares dels i digteriske tekster – tænk bare på Højskolesangbogen og dens sange af Aakjær, Grundtvig med mange flere, dels også endnu som erfaringsstumper og erindringsbrokker i store befolkningsgruppers bevidsthed. Og

Den lille Landmand

De små der kommer ud af med at de fingeren
marke Bænkens træer i Bønderne og Øerne
være til. De gamle Mønstre løber nu, og der er
fede Karlehen i luge efter de gamle Løse i luge
eller Mønstrene til. Her efter Fugtens luge i Lade-
potten og til Øerne og.

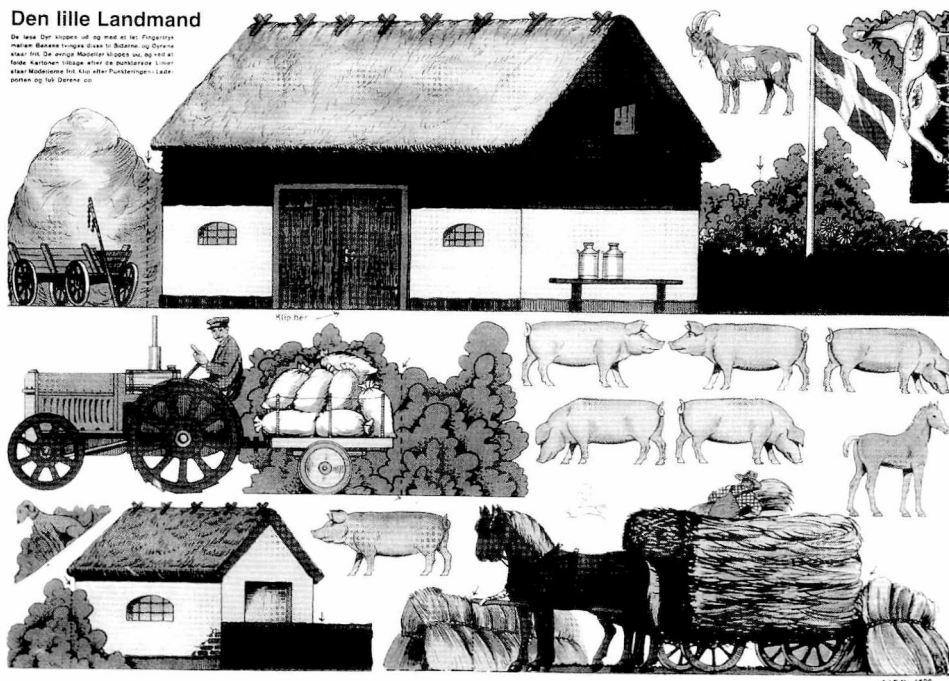

Fig. 3. Anskuelsesundervisning i et ark udklipsfigurer. Her er de fra 1999, men de er kopier af lignende billeder fra 1940'erne.

Fig 4. En repræsentant for andelstiden. Bakkegården i Svansbjerg ved Køge. Opført i 1913 i karakteristisk Bedre Byggeskik. Foto, Flemming Rasmussen.

det er en arv, som kan finde udtryk i stærkt regressive politisk-folkelige bevægelser, men som rigtigt forvaltet også kan være med til at forme frugtbare utopier om veje ind i fremtiden.

Andelstiden fra 1880 til 1960

Det endnu overvejende kornproducerende danske landbrug kom i lighed med mange andre europæiske bondebrug ind i en knusende krise fra 1860'erne. Prisbilligt amerikansk korn oversvømmede markedet, og den konkurrence kunne det gamle landbrug ikke hamle op med. Imid-

lertid løftede den danske bondestand sig op ved hårene. Man orienterede sig mod det internationale varemarked ved at lægge vægten på nyudviklede og stærkt forbedrede animalske produkter, og man åbnede sig mod den kapitalistiske samfundsøkonomi. Men samtidig erobrede og befæstede bønderne en række af deres egne livssammenhænge. Det skete hovedsageligt, dels økonomisk gennem organiseringen af andelsbevægelsen, dels på det livsmæssige område ved at fastholde og udbygge en særlig sognebondekultur samt ved ivrigt at lægge kræfterne i udviklin-

gen af en folkelig oplysningsbevægelse.

Omlægningen af produktionsforholdene betød at *familiebrugsstørrelsen* fortsat kunne hævdes og blive dominerende. Selvejerstrukturen gjorde GÅRDEN til kernen i et nuanceret familie- og bedriftsmiljø, der omfattede de fleste sider af tilværelsen. Gårdbruget, og i den her sammenhæng ligesåvel husmandsbruget, var stadig centrum for en relativ lukket økonomi, ligesom børneopdragelse og – i hvert fald nogle – forsørgelsesopgaver naturligt kunne hænge sammen med arbejdet i mark, stald og husholdning.

Erfaringer og holdninger formidledes gennem praktiske håndteringer fra generation til generation. Og landbrugsarbejdet har i modsætning til f.eks. det industrielle lønarbejde haft sig selv og sine egne synlige resultater som mål og løn. Selv om det ikke uden videre var virkeligheden for husmanden, der måtte gå i supplerende arbejde hos det større hartkorn, så gjaldt bevidsthedsfiguren også for ham, fordi han også selv var selvstændig på sin lod og nærrede drømmen om at den lod kunne blive selv bærende.

Overgangen til forøget husdyrhold dannede desuden baggrund for, dels at arbejdet i bedriften blev meget alsidigt, dels at dagliglivet og produktionen derved blev både fagligt og bevidsthedsmæssigt udfordrende. Man skal for eksempel ikke underkende den intellektuelle udvikling, som

krævedes for at få de komplicerede sædskifter i markplanerne og avlsarbejdet med dyrene i det nye landbrug til at lykkes. Arbejdet med afgrøderne og husdyrene kunne opleves som et eksistentielt udviklende livtag, som et personlighedsskabende livsværk, der endda naturligt lod sig sende i arv til næste generation.

Et krav om økonomisk vækst og bestandig større teknisk eller instrumentel beherskelse sendes imidlertid også i arv. Avlsarbejdet med dyr og planter egner sig i modsætning til det gamle bondebrugs rytmer for en videnskabeliggørelse. Udviklingen af rationelle foderplaner, bestemmelsen af mælkens fedtindhold ved gerberering, brugen af handelsgødning, indlæggelsen af udvalgt sæd ved insemination, alt dette sætter den centrifuge igang, som sidenhen for alvor udskiller et højt industrialiseret landbrug.

Men det lykkedes i første omgang for bondestanden på én gang at tilpasse sig den kapitalistiske markedsøkonomis fordele og samtidig at afgrænse sig fra dens tendenser til totalt at ville underlægge sig og forme livsforholdene. Andelslandmanden, den ny tids oplyste bonde, organiserede sig således småborgerligt i et spændingsfelt mellem det traditionelle og det moderne. Hans storhedstid strækker sig fra o. 1880 til o. 1960, der da også kaldes for andelstiden, hvor hans særlige kultur- og livsform får status og betydning i det danske samfund.⁵

Den store omlægning blev skabt ved dygtighed og energi, dertil også som resultat af et heldigt samspil af flere historisk betingede faktorer, men den var og vedblev i et halvt århundrede med at være en succes. Og omlægningen kom med sine energier til at danne front i et fornyet genembrud for folkestyret, der blev knæsat ved det såkaldte Systemskifte i 1901, hvor den første regering ledet af det dengang landbrugstilknyttede parti Venstre bragte sig til magten.

Det var da en overordentlig selvbevidst andelslandmand med politisk, økonomisk og ideologisk indflydelse på alle samfundets anliggender, der kunne entre det 20. århundredes scene. Og denne scene formåede han altså, med sin særlige livsform i behold, at spille en hovedrolle på frem til 1950'erne. Selv en dybtgående markedskrise, som den der ramte de fleste samfundssektorer og også landbruget meget hårdt i 1930'erne, rystede ikke kernepunkterne i hans selvforståelse. Den styrkede måske endda den grundlæggende opfattelse af egen nødvendighed for nationens overlevelse, hans fødevarer garanterede jo lurmærket mad på bordet.

Selveje og sogneliv

En hovedårsag til at den indre livsforms-mæssige sammenhæng kunne fastholdes var selvfølgelig, at en egentlig industrialisering af Danmark for det første udviklede sig re-

lativt langsomt i perioden, for det andet udviklede den sig sådan, at landbruget stadig havde dominans og indflydelse, dele af den voksende netop med udgangspunkt i det landbo-dominerede forarbejdningsled: andelsslagterier, konserverindustri m.v. Med til billedet hører naturligvis også husmandslovgivningen, eksempelvis lovene i 1919 og 1925, med forordninger om jordudstyknings og billige statslån, der var med til at sætte en bundprop i for proletariseringstrusler og dermed sikre livsformen.

I 1950 udgjorde den egentlige landbrugsbefolkning stadig midten af en sognebondekultur. Denne betydelige del af den danske befolkning udgjorde et kæmpestort netværk, der havde sognet og dets traditionelle livsmønstre som centrum, de virkede som en buffer eller et lag af kulturel 'træghed' mellem det traditionelle provinsliv og en moderne urbanitet. Det forstærkedes af, at hverdagslivet i de egentligt bymæssige områder i kraft af kontinuerlig indvandring fra landet også var under indflydelse af andelslandmandens særlige værdier og tænkemåde. Der er vel f.eks. næppe nogen tvivl om, at udviklingen i arbejderkulturen i 1920'erne og 30'erne bar præg af påvirkninger fra denne landbosammenhæng. Indvandrerne havde i nogen grad medbragt sognelivsformen, eller i hvert fald indre billeder af den, til bykvarteret. Det gjaldt selvfølgelig stærkest i de nye stationsbyer og i mindre købstæder,

Fig. 5. Styrke og selvbevidsthed. Hest med menneske ved Fællesskuet i Odense i 1987. Foto, Johs. Nørregaard Frandsen.

der ofte var hjemsteder for andelsbevægelsens virksomheder, og hvis indbyggere stort set bestod af første generations indvandrere fra – og med nære slægtsrelationer til – landbruget.

På den måde var *selveje* og *sogne-livsform* væsentlige figurer i den danske mentalitet. Så selv om industrialiseringen voksede og modnedes som materiel virkelighed, så 'forsinkedes' dens gennemslag i bevidsthedsformerne og derfor slog en egentlig urban livsopfattelse meget

sent igennem hos store befolkningsgrupper.

Landbruget med dets livsformer hyttede sig længe bag denne kulturelle palisade. Marianne Zenius viser i artiklen »Landbruget« i *Dagligliv i Danmark i vor tid* (1989), hvordan en række love og administrative ordninger var med til at fastholde landbrugsstrukturen og forsinke den udvikling mod industrilandbrug, som nu folder sig ud. Det gælder eksempelvis fastfrysningen af antallet af mindre, selvstændige landbrug ved

indgangen til 1960erne gennem forbud mod samdrift og nedlæggelse af brug. I *Det danske landbrugs historie, bd. IV 1914-1988* (1988) peger Erik Helmer Pedersen på, at mange små lokalmejerier længe var urentable, men de blev fastholdt af traditionelle grunde. I øvrigt også fordi småbrugere som bekendt havde samme stemmemæssige indflydelse som det større hartkorn ved andelsselskabets generalforsamlinger, og de små frygtede (med rette) at miste indflydelse ved sammenlægninger.

Den karakter afvandringen fra landet havde i århundredets første halvdel var også med til at fastholde landbrugets selvopfattelse. De, der vandrede til byerne for at blive industriarbejdere eller lavere funktionærer, var *ikke* selvejerlandmændene eller deres nære familiemedlemmer. Det var derimod hovedsageligt et 'overskud' af arbejdskraft, småfolk, proletariserede, unge uden kapitalmulighed. Bevidstheden om dette blandt de toneangivende på landet, de mere velbjergete, var med til at cementere en temmelig udbredt, nedvurderende forestilling om, at byarbejdere hovedsageligt var mennesker, som ikke havde evner til at drive det videre. Desuden var der naturligvis modsatrettede økonomiske interesser, som skilte selvejende landmænd og arbejdere, når det eksempelvis gjaldt lønniveauer ved andelsvirksomhederne. Gennem indvandringen fandt der en kontinuerlig påvirkning sted fra landet til byer-

nes arbejder- og funktionærlag, mens landmanden i høj grad satte ideologiske skodder for en modsat strøm af visse kulturelle påvirkninger.

Livsformen – dens styrke og svaghed

Det interessante ved landbofolkets selvorganisering som småborgerlige producenter i andelsbevægelsen var ikke bare, at man kunne danne og fastholde en særlig betydningsverden og livsform, som kunne holde igennem første halvdel af det 20. århundrede. Men også den måde det lykkedes at danne denne livsverden på, så den fungerede som et midtpunkt for – eller en *mediering* af – traditionelle og moderne erfaringer. Stærke elementer af gamle bondesæder kom til at fungere i livssammenhængen, mens man samtidig producerede moderne.

Nogle af de afgørende og sammenbindende elementer i landmandens livsform var:

- en *traditionsbevidsthed* bandt dels på godt og ondt den enkelte og hans livstolkninger til det lokale sognelivs særlige net af slægtskabs- og nabolagsrelationer. Dels rettede *traditionsbevidstheden* et udtalt krav til den enkelte landbruger om, at han skulle overlade jorden og bedriften til næste generation i mindst samme stand, som da han selv kom til.
- en *dagsværksideologi* skiller ham stærkt fra lønarbejderens bevidsthedsform, fordi landmanden ikke

Fig. 6. Far og søn, ko og kalv. Arvefølge og tradition. Foto fra Det Fynske Fællesskue. Foto, Johs. Nørregaard Frandsen.

tænker arbejde som tid, men som et naturligt og forpligtende virke i et tilbagevendende livtag med årstidens og dagens nødvendige gøremål.

- *det hele og sammenhængende liv*, der ikke satte skel mellem familie- og produktionsliv eller mellem arbejde og fritid.
- *nøjsomhed, sparsommelighed og naturalieøkonomi*. Idealet var at 'betale enhver sit' og ikke stifte 'løs' gæld. Man var altid i stand til 'at spænde livremmen ind', hvis det

kneb, for man kunne dog altid producere mad til sig selv, være selvforsynende med det nødvendige, og ellers kunne man bytte sig til resten i vanskelige perioder.

- *underspil*. Som en afledt effekt af tilværelsesformen i små, relativt aflukkede sognefællesskaber stak man ikke for højt op. Nu skal man ikke forveksle underspil med beskedenhed, for den der har 'råd' til at underspile, kender nok sit eget værd og behøver derfor ikke overdrivelsen.

– endelig *nyttefordringen*, der rummer idealet om at alle handlinger og ethvert gøremål tjener nyttige eller praktiske formål.

De her opregnede karakteristika ved andelslandmandens livsform formede tilsammen hans nyttige, jævne og bestandigt virksomme omgang med tilværelsen og dens fordringer.

Det lykkedes for andelslandmanden at fastholde denne dobbeltbundne livsverden som en bastion mod en gennemgribende kapitalisering og mod nogle mere moderne livsformer, præcis så længe han kunne opretholde sin afgrænsning. For han havde kun i ringe grad et kritisk forhold til det moderne. Det skal forstås på den måde, at landmanden tolkede sit liv i forhold til en relativ afgrænset symbolkreds med udspring i netop hans praktiske verden. Derfor afviste han uden videre det, der lå udenfor. Man kan måske sige, at hvor bondekulturens tegn- og symbolverden havde sin styrke og svaghed i at være bundet til én meget konkret og stoflig livsverden, dér viste industrikulturens tegn- og symbolverden sin styrke ved at være grænseløs og grænsesprængende.

Nyttefordringer

Udviklingen var for landmanden en næsten skæbneagtig størrelse, der opererede udenfor ham selv og hans verden. Hans egen verden udgjorde derfor kun i ringe grad en kritisk

platform mod den. Den var snarere en skalmur, som afskærmede og opretholdt den tavshed, der udspringer af forestillingen om, at tingenes tilstand og foranderlighed under udviklingens lov vel ikke kan være stort anderledes.

Faktisk blev livsformen langsomt udhulet i årtierne i løbet af første halvdel af det 20. århundrede. Det der omkring 1900 var en stærk sammenhæng mellem daglig erfaringsverden og en bevidsthed, der udsprang heraf, forvandlede sig efterhånden til en ideologisk konstruktion, som i stadig højere grad tabte sin forbindelse til den faktiske livsverden. Jeg vil forfølge dette ved at uddybe forståelsen af et enkelt af de elementer, som jeg ovenfor har skitseret, og med dette eksempel anskueliggøre, hvordan livsformen endegyldigt sprængtes indefra, da den i efterkrigstiden for alvor blev sat under pres fra urbane normer. Det er det element i landmandens bevidsthedsform, som jeg har kaldt *nyttefordringen*, der skal belyses lidt grundigere. Den ytrer sig dels som et psykologisk krav til individet selv om at gøre fylde ved sin håndtering og sit arbejde, dels er den en mere omfattende fordring til tilværelsen om, at den skal være praktisk og nyttig.

Etnologen Johs. Møllgaard er inde på dette i bogen *Landbrugets livsformer* (1984), hvor han indkredser den moderne landmands værdiopfattelse og smagsdannelse:

Idealet om »orden ude og inde«, som er omtalt tidligere, har noget med æstetik at gøre, de plejede haver og det fjernede ukrudt ligeledes. Der er sikkert heller ingen tvivl om, at der for landmanden f.eks. eksisterer en pløjningens æstetik, og at for ham er nogle dyr smukkere end andre, selv om han ikke siger det på den måde. Et karakteristisk træk ved denne æstetik er, at den – på en tavs måde – er så nært knyttet til det virkelige liv – til den brugende omgang med tingene. Finkulturens og borgerskabets æstetik har i modsætning hertil noget dvælende over sig. Man nyder udsigten fra et udsigtspunkt eller det krumme gadeforløb gennem en velbevaret landsby.

(anf. værk, s. 139)

I dagens landbrug ligner nyttefordringen et almindeligt industrielt effektivitetssynspunkt, fordi den ikke længere som tidligere er indlejret i en traditionsbevidsthed. Alligevel er der vel stadig rester af bondskhed i landmænds praktiske håndtering af en bytteøkonomi, hvor den ene tjeneste kan gå op med den anden, og hvor en halv gris kan modregne hjælp i høstarbejdet. Men da andelslandmandens livsform blev integreret i velstandsekspansionen, væltede de konventioner, der som tavse støtter havde stabiliseret den, og livsformen gik i opløsning. Den rammes af en spaltning, der vred dens praksis og dens ideologi løs fra hinanden.

Nyttefordringen havde netop som

en uskreven regel været med til at binde tilværelsen sammen. Men ved mødet med de ny tiders muligheder og rigelighedssamfundets normer selvstændiggør den sig, den omformes til en fordring om økonomisk vækst. Dermed visnede andre sider af det overleverede fra den gamle bondelivsform væk, sindigheden i sæder og skikke samt forankringen i en traditionstænkning. Og fordi den ikke længere har et rum at blive forvaltet i, så bliver traditionssammenhængen til noget gammeldags og unyttigt kram. Når et element i livssammenhængen forkrøbler, forrykkes hele livsformens værdigrundlag.

En række af de gamle arbejdsformer og indretninger kom faktisk til kort, de viste med tydelighed deres utilstrækkelighed i sammenligning med meget af det moderne mekanik. Det gamle var både irrationelt og upraktisk i konkurrencen med det nye, og dermed i bogstavelig betydning mindre nyttigt.

De ny tiders muligheder kaldte noget frem i landmandens livsform, som længe havde ligget der latent, men som nu fik historiske muligheder og et materielt virkelighedsrum at udfolde sig i. De valg landboerne foretog sig, dybest set for at fastholde livsformen, fulgte det pragmatiske på bekostning af andre sider. Derved forvandles en bærende livsform til ideologi. Konsekvenserne heraf er blevet, at grundlaget under den hævdevundne familie- og selvejerstruktur nu smuldrer. Den traditio-

nelle landbo- eller sognekultur faldt fra hinanden. Den opløstes med stor hast i den integrerende bevægelse mellem moderne bylivsnormer og traditionelt provinsliv.

Fraflyttere

Drømmen om at rejse fra de snærende lokalsamfund, om at uddanne sig ud af det trange miljø har altid eksisteret på landet. Folkehøjskolernes virksomhed har levet af den samme længsel mod viden. Men drømmen havde hidtil været forholdsvis tavs. Den havde levet som en underkuet forestillingsverden hos mange. Nu blev den forvandlet til en reel mulighed. Det var landbounghdommen, der nu i større målestok orienterede sig mod byens bedre lønniveauer eller nye muligheder for uddannelse. Men også midaldrende ægtepar på mindre rentable småbrug så muligheden. Og det skete i etaper for den enkelte familie, først tager den ene af ægtefællerne halvtidsjob, et par år senere heltids, så fulgte den anden efter.

En folkevandring rullede – som en række af forskydninger. Det er især blandt generationen af landbofødte fra omkring 1920 til omkring 1945, mange nu skiftede til industriens arbejdspladser. Deres børn igen tog realeksamen, studentereksamen og videregående uddannelse, og de vandrede således mod karrierer i de nye offentlige stillinger.

Der har tidligere været store befolkningsmæssige sivninger fra land til by. Det særlige ved situationen fra

omkring 1960 er, at det nu snarere er byen, der rykker ud på landet. Der blev i al fald tale om frem-og-tilbagevandring, en pendling mellem bosted i landdistriktet og fjernere beliggende arbejdsplads. Det var den relative billiggørelse af bilen, den større disponible pengemængde samt i øvrigt stærkt ændrede normer, der skabte forudsætningen. Når afvandrerne ikke i absolut forstand forlod lokalområdet, kom de til at virke som formidlere af holdninger og normer fra industriarbejdspladsen.

Derfor skete opbruddet fra det traditionelle så hurtigt og voldsomt. Processen gik videre. De unge landbofødte, der nu var vellønnede i industri eller service, etablerede sig i nyopførte parcelhuse. Velstandssamfundet tilbød en befriende anonymitet i disse nye parcel- og typehusområder, der som ringe af forstadsmiljøer omkransede egentlige bydannelser og landsbykerner. Disse hastigt voksende ringe danner en helt ny slags bo- og levestil i zonen mellem land og by.

De moderne livsnormer blev dominerende på land og i by i løbet af en halv generations tid. Og med velstandens normer forankrede i bevidstheden hos de fleste, er landbokulturens storhedstid omme. Den var stærk så længe, der ikke var egentlige alternativer for den enkelte.

Sognelivsformen dannede rammen om relativt bundne fællesskaber. Det modernes indtog betød frisættelse og mobilitet for den enkelte og dermed et opbrud. Den tilsvarende bevæ-

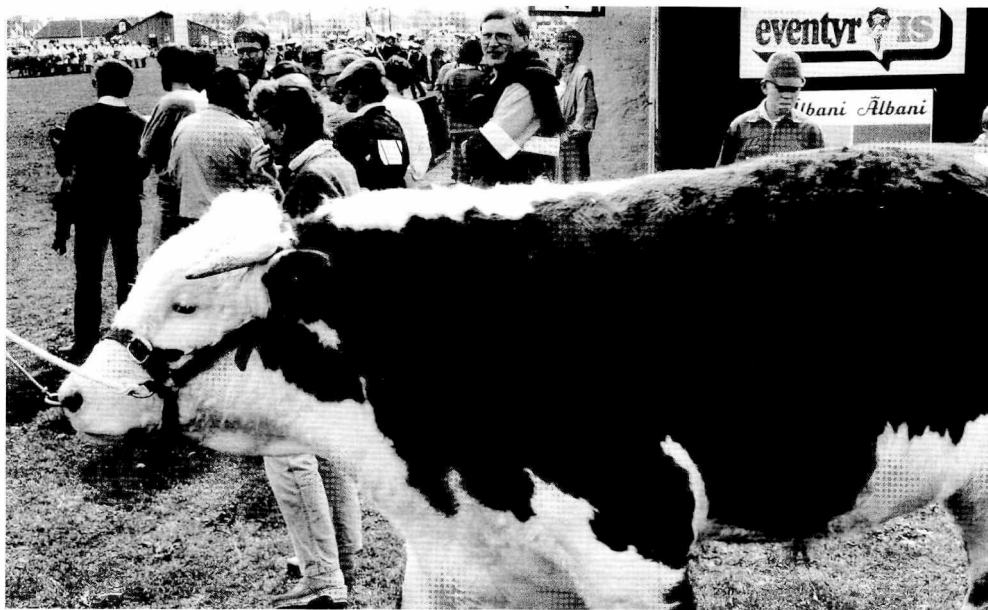

Fig. 7. Eventyret lever endnu. Måske som en drøm om livet på landet. Her er en Hereford på det Fynske Fællesskue. Foto, Johs. Nørregaard Frandsen.

gelse skete også i de traditionelle by-områder, især i arbejderkvarterer, hvor de vanebestemte bindinger til bestemte kvarterer med særlige kulturelle livsformer rives over.

Arbejderen eller funktionæren flyttede fra midtbyerne ud til lys, luft og pæne fortove i disse nye omegnernes typehusbebyggelser med sirlige omkransninger af have og hæk. I dette splinternye livsrum mødes dem inde fra byernes tæthed med de indvandrede fra landet. De mødes som fælles repræsentanter for et folk, der at sige starter »forfra på den bare mark«. De har måske kulturelle traditioner i bagagen, men det er en

ugyldiggjort, ubrugelig bagage. Her er ingen fælles livsform. De er nybyggere og fraflyttere.

Der er ikke noget sært i, at folk fik travlt med at følge de nye tiders muligheder. Og den lange række af omkostninger, som dette opbrud fik for livsformerne, var stort set usynlige i samtiden, mens de senere begynder at aftegne sig i udviklingens bakspejl.

I det forholdsvis lukkede og selvbeholdende sogneliv var man på godt og ondt *udleveret* til dets sociale fællesskab med stort set alle sider af ens tilværelse, simpelthen fordi næsten alle tilgængelige former for opfyldelse af behov, service, afgørelse af

tvister m.v. var samlet her. Derfor var landboen dybt afhængig af fællesskabet og dets normer, det enkelte individ kunne vanskeligt unddrage sig at have en betydning i det eller være medansvarlig for det. Det jævne hverdagsliv, som på den måde har udfoldet sig i århundreder, har spillet en ret anonym rolle i et større samfundsmæssigt perspektiv. Men det enkelte individs tilværelse i sognekulturen har ikke været *oplevet* som anonymt. Tværtimod har tilværelsen formet sig i en kendthed og fortrolighed med omgivelserne, i nøje viden om livsreglerne i det sociale rum og navnlig under fællesskabets nøje, undertiden benhårde kontrol.

Under urbaniseringsprocessen ændredes en række informelle netværk, der støttede og kontrollerede det enkelte menneske i fællesskabet. Det sociale net var usynligt i den forstand, at det ikke var institutionelt, men samtidigt særdeles synligt, fordi det knyttede sig til personer og deres rangorden, slægtsmæssige tilknytning o.lign. Et sådant uformelt netværk fungerer i et socialt rum, hvor de fleste deler en række grundlæggende erfaringer. Derfor er det sociale system, den sociale udveksling, ganske anderledes i et nybygget parcelhusområde, hvor de fleste er pendlere og alle er tilflyttere. I nybyggerområderne isoleres kernefamilien derfor om sig selv, mens den omvendt i de traditionelle lokalmiljøer tvinges til at fungere i et rum af slægtskabs- og nabolagsrelationer.

Som en konsekvens af de ændrede bosætningsmønstre og sociale net opløses en række moral- og værdiopfattelser, der tidligere var selvindlysende og dermed som oftest udtalte. Groft sagt flyttes tilværelsens mål og meninger, ligesom medansvaret for det samlede sociale liv, fra et lukket fællesskabs fordomme til den enkeltes egne valg.

De 'gamle' lokalkulturer var bundet sammen af nødvendighed og af mangel på mobilitet. En række meget forskellige funktioner skulle varetages lokalt, derfor var der mange forskellige kompetencer tilstede. Desuden var der en lang række både traditionelle, materielle og praktiske omstændigheder, som gjorde at de fleste familier stadig bosatte sig i det lokalområde, hvor i hvert fald én af dem var født og opvokset. Det gav kontinuitet.

I de nye livsrum er bosted ejendommeligt nok både tilfældige og nøje valgte. Det er ret tilfældigt, i hvilken landsdel og by arbejde byder sig til. Der slår familien sig ned, men så er intet længere overladt til tilfældigheder. Boligsmag, økonomisk formåen og bestemte sociale ambitioner bestemmer den præcise bosætning.

Der skal være herlighedsværdier i natur og landskab. Ellers gider skatteyderne ikke flytte ud i landdistrikterne. Og her støder interesserne så sammen. Landmændenes produktionsinteresser og de nye beboeres begær efter rekreativitet lader sig ikke sådan bringe på samme formel.

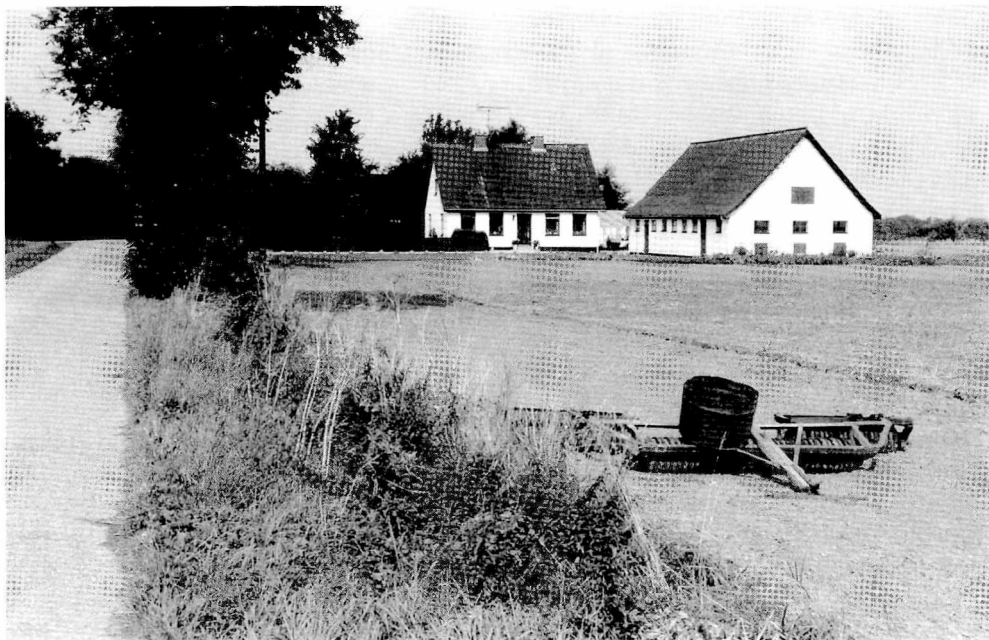

Fig. 8. Statshusmandsbrug fra husmandskolonien Spanager vest for Køge, opført 1923. Foto, Gunnar Solvang.

Ude på landet

De store forvandlinger i landdistrikterne blev på en måde aldrig rigtigt registrerede i samtiden. Der synes aldrig at have været overvejet egentlige alternativer til udviklingen. Der var måske heller ingen. Men at forvandlingerne ikke har fået bugt med de manges drømme om at omgås et stykke jord, demonstrerer de hundredtusindvis af parcelhushaver, der blev anlagt i 1960'erne.

Alle de små parceller bliver puslet og plejet af fraflyttere i flere generationer, der stadig vil forme et lille stykke privat natur. Som et tavst

sprog der ikke kan finde ord. Og på gavlen af det moderne parcelhus hænger hammelstokke og svingler og andre »museumsgenstande«, som gamle jernbeslåede vognhjul af egetræ, fra landboens tid. Det romantiserede billede af 'ude på landet' ruller videre på nye skærme.

Landbokulturen findes endnu. Men i en række forskellige fragmenter og stumper, der ikke nødvendigvis arbejder så godt sammen. Der er for det første mindet om de store tider, da andelslandmanden satte skabet, hvor det passede ham. Tungt og solidt. Han indtog en meget vægtig plads i sam-

fundshusholdning, både økonomisk og politisk-kulturelt. Mindet om hans kultur og hans landskaber er stadig særdeles levende. Se blot den række af reklamer, som skildrer de gode, gamle dages kvaliteter!

Det er naturligvis afgørende vigtigt at forholde sig til denne store kulturarv. Det er især væsentligt at spørge til dens kvaliteter. Er der noget vi har glemt at forvalte i det moderne liv? Var der noget, der ikke skulle have været smidt ud med opvaskevandet?

Men det er ligeså afgørende, at det nye får lov til at udfolde sig på sine egne præmisser. Den ny tids landmand, svineproducenten, mælkeproducenten, planteproducenten. De skal have lov til at udfolde deres moderne liv. Den gamle kultur bør være et væsentligt vidensområde for dem i deres uddannelse og så videre. Men det er vigtigt, at det gamle ikke bliver hængt om halsen på dem som en møllesten.

Til gengæld skal den produktion, der finder sted i landbruget, og den er faktisk af enorm betydning for dette lands økonomiske kredsløb, foregår under de vilkår, som samfundet, naturen, miljøet og dyrene kan være tjent med. Landbruget skal ikke have ringere kår end andre produktionsgrene. Men heller ikke bedre. Forurening af vandløb og hav skal forhindres. Dyrevelfærd skal være i orden. Ellers vil fremti-

dens forbruger heller ikke købe produkterne.

Til gengæld må landbruget og dets produktion have frihed til at befinde sig i det 21. århundrede, hvor en ny tids bonde står på sin toft og spejder ud mod horisonten.

Men landmanden, jordbrugeren befinder sig, ligesom det øvrige samfund i et moderne videns- og mediesamfund, hvor traditioner rendes over ende i tordnende hastighed, og hvor medierne sætter dagsorden. Landmændene oplever nu og da at blive udstillede, generaliserede som slyngler og banditter. Det oplever mange andre grupper af befolkningen også. Så er det pædagogerne, der »ikke bestiller noget«. Så er det lærerne, der »er venstreorienterede«. Så er det »eksperterne«, der er i vejen. Vi befinder os i en samtid, hvor der generaliseres, men det rammer jo altid hin enkelte person, som føler sig truffet.

*Hvad var vel i verden det fattige liv
med al dets fortærende tant,
om ikke en plet med en dal og lidt siv
vort hjerte i skælvinger bandt!
Om ikke vi drog fra det yderste hav
for bøjet og rynket at stå
og høre de kluk,
de mindernes suk
fra bækken, vi kyssed som små!*

Jeppe Aakjær af »Jylland« eller »Der dukker af disen«. Fri Felt, 1905.

NOTER

1. Udtrykket »den store, udendørs fortælling« har jeg tyvstjålet fra museumschef, mag. art. Peter Dragsbo, Sønderborg Slot, der brugte det ved et foredrag på Syddansk Universitet for et årstid siden.
2. Jeg har tidligere arbejdet med denne problemstilling i »Da landbolivet blev en by i provinsen«, *Folk og Kultur* 1991. I Johs. Nørregaard Frandsen m.fl.: *Den centrale periferi*. Århus 1994. Samt i arbejdspapiret *En ny tids bonde*. Kulturstudier, Syddansk Universitet 2000.
3. Claus Bjørn (red.): *Set fra luften. Sylvest Jensen og den danske bondegård*. Odense 1993.
4. De nye grænser eller ikke-grænser mellem land- og bybefolkninger er diskuteret i Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling*. Viborg 1999. Desuden i Per Grau Møller m.fl. (red.): *Aktører i landskabet*. Odense 2000. Samt i Tove Hels m.fl. (red.) *Grænser i landskabet*. Odense 2001.
5. Se Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 4, 1914-1988*. Kbhvn. 1988.

LITTERATUR I UDVALG

- John Berger: *Svinets jord*. (Pig Earth, London 1979). Århus 1983.
- Claus Bjørn m.fl.: *Det danske landbrugs historie*, bd. 3, 1810-1914. Odense 1988.
- Claus Bjørn m.fl. (red.): *Set fra luften. Sylvest Jensen og den danske bondegård*. Odense 1993.
- Palle Ove Christiansen: *En livsform på tvangsauktion?* Kbhvn. 1982.
- Danmarks natur. Bind 9: *Det bebyggede land*. Kbhvn. 1981.
- Peter Dragsbo, Helle Ravn: *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til*. Odense 2001.
- Johs. Nørregaard Frandsen m.fl.: *Den centrale periferi*. Århus 1994.
- Tove Hels, Kjell Nilsson, Johs. Nørregaard Frandsen, Bo Fritzbojer, Carsten Riis Olesen (red.): *Grænser i landskabet. Menneske, Landskab og Biodiversitet*. Odense 2001.
- Niels Hørluck Jessen m.fl.: *Landdistrikterne 1950-2050*. Odense 1997.
- Robert Leyh, Johs. Nørregaard Frandsen: *Jutlandia. Havet Landet Byen*. Århus 2001.
- Per Grau Møller, Poul Holm, Linda Rasmussen (red.): *Aktører i landskabet*. Odense 2000.
- Johs. Møllgaard: *Landbrugets livsformer*. Kbhvn. 1984.
- George Nellemann (red.): *Dagligliv i Danmark i vor tid*, bind 1-2. Kbhvn. 1989.
- Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie*, bind 4, 1914-1988. Kbhvn. 1988.
- Gunnar Solvang: *Husmandsliv*. Odense 1984.
- Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling*. Viborg 1999.
- Knud Sørensen: *Danmark mellem land og by*. Kbhvn. 1988.
- Marianne Zenius: *Landbokvinden i det 20. århundrede*. Kbhvn. 1982.